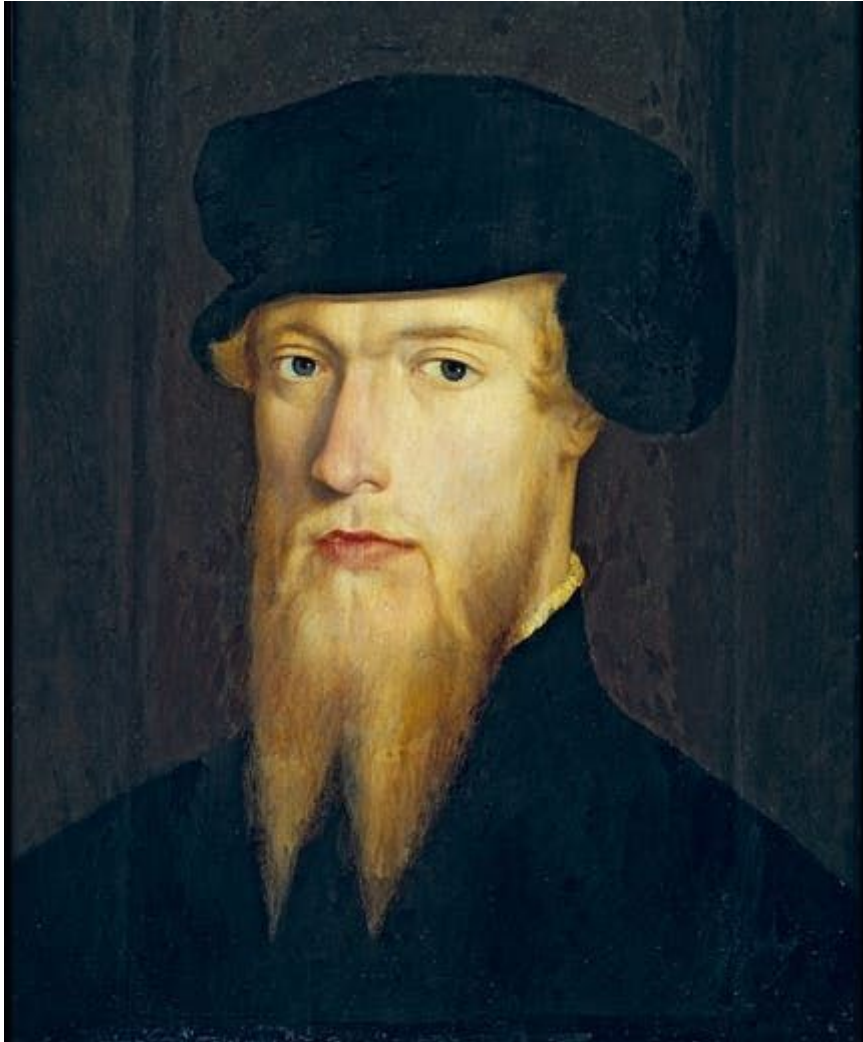

Bilden av Erik XIV

Av Klara Ingemarsson, Eu16

His 2b, Vt 2018

1. Inledning

Erik XIV, förstfödd son av Gustav Vasa, en arketyiskt mångdimensionell renässansmänniska, en historisk person med berömda livsepoker, en konung som beskrivs som vacker och begåvad, men även en kluven karaktär, präglad av sitt egna mörker, en person som satt tydliga spår i vår historia - en person vi minns som Erik XIV.

Den traditionella bilden av Erik XIV är i regel präglad av att han led av någon form av sinnessjukdom. I t.ex Nationalencyklopedin står det visserligen att "inlagen av sinnessjukdom blivit föremål för skiftande bedömningar", att han var rationell och begåvad, men samtidigt beskrivs han som en person som "flydde till skogs, drabbad av uppenbar mental ohälsa" och som varande vek och obalanserad, med en hälsa som allt som oftast "slog över i neuroser eller uppenbar sinnessjukdom".¹

Fler exempel på detta ges bland annat i *Boken om Sveriges historia*, där det talas om hans "psykiskt labila tillstånd"², eller i läroboken *Alla tiders historia Maxi* där kungen å ena sidan beskrivs som en typisk renässansfurste, å andra sidan som en som var "sjukligt labil".³

Den här aningen dubbla bilden av Erik XIV som både välkänd och begåvad renässanskung och sinnessjuk väcker ett intresse och en vilja för bättre förståelse, vilket också är upphovet till detta val av uppsatsämne.

2. Syfte och frågeställning

Syftet med uppsatsen är följaktligen att få en fördjupad förståelse av Erik XIV utifrån (den tredelade) frågeställningen: var Erik XIV en lysande härskare som spårade ur eller en instabil ledare som var psykiskt sjuk, eller ligger sanningen någon annanstans?

¹ Nationalencyklopedin, Erik XIV. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/erik-xiv> (hämtad 2018-05-14)

² *Boken om Sveriges historia*, red. H.A. Larsson (1999), sid. 118.

³ *Alla tiders historia Maxi*, Hans Almgren m.fl. (2002), sid. 168.

3. Källkritik

Under detta arbete har jag främst använt mig av historieböcker som grund, och endast två digitala källor. Den ena digitala källan är NE, vilket säger sig självt är en trovärdig källa. Böckerna bör anses som trovärdiga av flera skäl, bland annat har *Alla tiders historia Maxi* och *Boken om Sveriges historia* använts som kursböcker i gymnasieskolan. Alla författare i sistnämnda boken är antingen docenter, doktorer eller professorer i historia vilket endast förhöjer dess trovärdighet, detsamma gäller författarna av *Den svenska historien, del 4 och 5*. Hög akribi med andra ord. Dock så skrevs den på 60-talet även om den kom ut igen på 90-talet, men det är trots allt en källa som kom ut för ganska länge sen och eftersom historisk forskning ständigt utvecklas är akribin här inte lika hög, alltså får den inte samma vetenskapliga tyngd. Sist men inte minst, vad gäller Herman Lindqvists bok: boken är den senast skrivna men Herman Lindqvist är populärhistoriker och journalist i grunden och alltså ingen utbildad historiker, vilket, vare sig man vill det eller ej, placerar hans bok längre ner i tillförlitligheten än de flesta övriga (denna kritik gäller även öppet arkiv - Hermans historia).

4. Bakgrund

1560 dog Gustav Vasa och Erik kunde överta tronen, 27 år gammal.⁴ Hans första år som Sveriges konung sägs ha varit exemplariska, och redan i hans tidigaste regentår styrde han landet på ett sätt som avvek från hans faders genom att bland annat införa inrikespolitik.⁵

Erik beskrivs som en mångdimensionell karaktär, bildad och skicklig inom de flesta ämnen, bland annat var han fascinerad av historia och hade en förkärlek för den gotiska romantiken, något han såg som en verklighet ända till slutet av sitt liv.⁶ Exempelvis talade han många olika språk flytande, kunde måla och teckna och var även musikaliskt lagd då han både kunde spela, sjunga och komponera egen musik. Om han var på bra humör kunde han exempelvis ro ut med sina närmaste i s.k. lodjor på mälarens vatten och ofta sjunga och spela på luta.⁷ Rent fysiskt så beskrevs Erik som ståtlig och vacker, och även atletisk. Han sägs varit en skicklig idrottsman

⁴ *Alla tiders historia Maxi*, Hans Almgren m.fl. (2002), sid. 168.

⁵ Nationalencyklopedin, Erik XIV. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/erik-xiv>, (hämtad 2018-05-14)

⁶ *Erik XIV Prakt Drömmar Mörker*, Herman Lindqvist (2014), sid. 32.

⁷ Svt Öppet arkiv, Hermans historia, <https://www.oppetarkiv.se/video/1094474/hermans-historia-1995-sasong-4-avsnitt-1-av-5>, (hämtad: 2018-04-29)

och byggde exempelvis Sveriges första 'racketbanor', en slags tennisbana, och lärde sig även att spela fotboll i England.⁸

Erik studerade inte endast de världsliga tingen, utan var även högst intresserad av astrologi, hade ett rikt bibliotek i ämnet och ägde ett dyrt astrolabium. Han satte även upp horoskop för både familjemedlemmar, vänner och fiender, dels för att se hur framtiden låg och dels för att se vem han kunde lita på.⁹

Som tidigare nämnt så var Erik XIV sannerligen en mångdimensionell karaktär, avslutningsvis lär man även ha beskrivit honom som praktlysten och nöjeslysten, en sann renässansfurste.

Runt 1567 började det däremot gå utför då en inrikespolitisk maktkamp mellan kung Erik och högadeln utbröt, en kamp där Erik skulle komma att göra en del politiska felsteg, och påverkas av "en närmast sjuklig misstänksamhet" vilket "stegrades i slutet av 1560-talet till sinnesförvirring".¹⁰ Intrigerna skulle resultera till att vissa medlemmar av högadliga Stureätten fängslades och mördades på kungens befäl - en händelse som fått namnet Sturemorden.¹¹ Detta och giftermålet med hans frilla Karin Månsdotter var några av orsakerna som ledde till uppror som slutligen förde brodern Johan III till makten, och Erik och hans familj till att spendera resten av sin tid i husarrest på olika slott, bland annat Gripsholm.¹² De flesta skulle beskriva det som om att han satt fängslad, men Erik och hans familj levde mesta av deras tid tillsammans relativt kungligt, försedda med allt de kunde tänkas behöva, dock helt isolerade från omvärlden.¹³

Den 26:e februari 1577 dog Erik XIV.¹⁴ Exakt hur han dog, är däremot oklart. Efter födseln av Erik och Karins fjärde barn, 1577, var Johan III orolig över att få en helt ny Vasa-dynasti uppväxandes på Gripsholms slott, och såg till att separera paret som lösning.¹⁵ Erik hittades förgiftat på Örbyhus ett tag senare, exakt hur det hade gått till vet man inte, men undersökningar av hans kropp visar på en stor mängd arsenik i

⁸ Svt Öppet arkiv, Hermans historia, <https://www.oppetarkiv.se/video/1094474/hermans-historia-1995-sasong-4-avsnitt-1-av-5>, (hämtad: 2018-04-29).

⁹ *Erik XIV Prakt Drömmar Mörker*, Herman Lindqvist (2014), sid. 129.

¹⁰ *Alla tiders historia*, Börje Bergström m.fl. (1994), sid. 118.

¹¹ *Boken om Sveriges historia*, red. H.A. Larsson (1999), sid. 118.

¹² Svt Öppet arkiv, Hermans historia, <https://www.oppetarkiv.se/video/1094474/hermans-historia-1995-sasong-4-avsnitt-1-av-5>, (hämtad: 2018-04-29)

¹³ Ibid.

¹⁴ Nationalencyklopedin, Erik XIV. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/erik-xiv>, (hämtad 2018-05-10)

¹⁵ Svt Öppet arkiv, Hermans historia, <https://www.oppetarkiv.se/video/1094474/hermans-historia-1995-sasong-4-avsnitt-1-av-5>, (hämtad: 2018-04-29)

skelettet.¹⁶ Var gränsen går mellan sanning och myt förblir otydligt, den flyter ihop likt den berömda, förgiftade ärtsoppan.

5. Undersökning: två olika bilder av Erik XIV

5.1 En lysande härskare som spårade ur?

Om man utgår från hypotesen att Erik XIV var en lysande härskare som helt enkelt spårade ut så finns fler saker som talar för detta. Att han redan var en lysande renässansfurste har beskrivits i bakgrunden ovan. I en annan källa sammanfattas hans gärning så här:

“Om kungens klara intellekt och förmåga till konsekvent och logiskt tänkande vittnar både hans stort upplagda planer för Sveriges politik i öster, hans nyorganisation av armén och de väl genomtänkta motiv grundade giftermålsunderhandlingarna.”¹⁷

Vad som i övrigt kännetecknar hans regering är framförallt motsättningen till högadeln. Som andra samtida furstar var Erik XIV påverkad av idealet om den starke fursten och att all makt borde koncentreras hos kungen, ja, han har t.o.m. beskrivits som en “utpräglad representant för renässansens fursteideal” med ursprung i Machiavellis lära att alla medel var tillåtna för att hävda furstens/statens intressen.¹⁸ I samband med detta försökte han ofta medvetet begränsa högadelns inflytande.

Ett första exempel är att han valde en ofrälse som främste rådgivare: Jöran Persson. Perssons roll väckte starka reaktioner bland aristokratin som snabbt gav honom bilden som kungens onda genius. Dock hade han, efter skolgång i Strängnäs, fått en god juridisk utbildning vid Wittenbergs universitet och anlitats av Gustav Vasa, dvs han var en kvalificerad man som agerade i enlighet med uppdraget att tjäna en renässansfurste.¹⁹

Ett annat, snarlikt exempel är att Erik XIV beslöt sig för att gifta sig med Karin Månsdotter, en kvinna av låg börd och *inte* högadlig, ett faktum som uppfattades provokativt och som om han försökte distansera sig från adeln.²⁰

¹⁶ Svt Öppet arkiv, Hermans historia, <https://www.oppetarkiv.se/video/1094474/hermans-historia-1995-sasong-4-avsnitt-1-av-5>, (hämtad: 2018-04-29).

¹⁷ *Den svenska historien, del 5*, Red. G. Grenholm (1967, 1994), sid. 14.

¹⁸ *Den svenska historien, del 5*, Red. G. Grenholm (1967, 1994), sid. 13.

¹⁹ *Ibid.* sid. 6.

²⁰ *Ibid.* sid 117.

I ett större perspektiv bör man också betänka dels att kungen kände av omvärldens hånfulla kommentarer mot den nya svenska kungaätten Vasa, dels att han från 1563 till det att han avsattes låg i krig mot Danmark och Lybeck (det s.k. nordiska sjuårskriget) - detta samtidigt som han hade att hantera konflikten med adeln *och* sina upproriska halvbröder.²¹

Ytterligare ett exempel på hur renässansfursten hävdade sin suveräna makt är att han inrättade en domstol kallad Höga nämnden, som snart förvandlades till ett politiskt medel i hans kamp mot aristokratin. Domstolen avkunnade 300 dödsdomar, även om inte alla genomfördes, men syftet var att skrämma motståndarna, vilket knappast gjorde motsättningarna mindre.²²

Till detta kom de s.k. Sturemorden, vilka bottnar i motståndet kungen mötte hos toppen av den svenska högadeln men även hans halvbröder. Förklaringen till detta ligger i att två av adelsmännen var morbröder till Eriks halvbror Johan och Karl; det fanns alltså goda skäl att misstänka ett samarbete mellan dessa. Rivaliteten med brodern Johan hade börjat redan då denne hade gift sig med den polska prinsessan Katarina Jagellonica (hon som f.ö. givit namn till Drottningkällan vid Taxinge slott), och därmed gått emot Eriks önskan och planer för politiken i öst. Johan anklagades och dömdes för förräderi, straffat med döden, men erbjöds en fredlig uppgörelse, vilket han vägrade, varpå hans slott belägrades och Johan sattes i fängelse.

Erik XIV:s rädsla för Stureättens legitimitet till tronen och sammansvärjning med brodern Johan låg alltså bakom händelserna som följde. Han lät fångsla och åtala ett antal ledande högaristokrater, Svante Sture, hans söner m.fl. men var noga med att domarna skulle uppfattas som riktiga. Därför sammankallade han en dömande riksdag i Uppsala. Men rädslan, och de psykiska påfrestningarna, blev för överväldigande så kungen agerade på egen hand och lät mörda de anklagade *innan* riksdagen hunnit sammanträda.

Ett sista exempel ger en av de sista vittnesbörderna av kungen då han satt i fängelse:

“Han skriver och läser och som han är en stor mathematicus finner han en märklig förnöjelse i astronomi. Han är även en utmärkt skicklig guldarbetare och framställer på en tavla underbara saker.”²³

Sammanfattningsvis, sett i detta ljus kan hypotesen ses som relativt rimlig: en högt uppsatt person, starkt påverkad av sin tids ideal och som agerar i enlighet med dessa; han kommer som en konsekvens i konflikt med starka motståndare både utom- och inomlands, inklusive sin egen halvbror... Under denna press och med en

²¹ *Den svenska historien, del 4*, Red. G. Grenholm (1967, 1988), sid. 195 f.

²² *Boken om Sveriges historia*, red. H.A. Larsson (1999), sid 116.

²³ *Den svenska historien, del 4*, Red. G. Grenholm (1967, 1988), sid. 180.

ständig rädsla för hot, då är det lätt för en lysande härskare, ja, vem som helst att “spåra ur”.

5.2 Instabil ledare som var psykiskt sjuk?

Om man istället utgår från hypotesen att Erik XIV var en instabil ledare som var psykiskt sjuk så finns det likaledes flera faktorer som talar för detta. Som nämndes i inledningen så har den traditionella bilden av Erik XIV varit präglad av att han led av någon form av sinnessjukdom. Exakt vad det var, om det endast var depression eller om det även var tidvis schizofreni vet man inte, vad man vet är att man betraktade det på ett annorlunda sätt då, än vad man gör idag.

Benedictus Olai beskrev i läroboken *Een Nyttigh Läkere Book* 1578 vad melankoli är. Han skriver att en patient drabbad av “melankoliskt blod” är bedrövad och “har svåra djupsinniga tankar och förfärliga drömmar. ... Han är blek i ansiktet, pulsen liten och långsam. Patienten är full av avund och folkskygg och menar sig stundom vara ett oskäligt kreatur.”²⁴ Olai arbetade under en tid som Eriks husläkare och hans beskrivning av melankoli var något Erik kunde relatera till då han och läkarna behandlade denna sjukdom. Att han var “full av avund” skulle åtminstone kunna stämma bra in, då Erik hade ett häftigt humör och blev enkelt avundsjuk. Exempelvis så “gjorde han sig av med” hans blivande fästmö Karins kavaljé på ett mycket brutalt sätt, genom att bland annat slänga honom på en isvak i mälaren.

Efter födseln av Erik och Karins första barn Sigrid så gick kriget värre och problemen med den svenska högadeln intensifierades. Eriks sändebud, friare i hans namn, hade kommit tillbaka från utlandet men med avslag. Detta skulle kunna vara faktorer till varför Erik utvecklade en psykisk instabilitet. Kungens blev nu sämre till humöret och började ta starka “mediciner” mot sin melankoli, bland annat opium.²⁵

Under våren 1567 så slets Erik XIV mellan två krafter. Den inrikespolitiska maktkampen mellan kungen och högadeln nådde sin höjdpunkt, en maktkamp som man kan se delvis sätta Eriks egen mentalitet på spel. Han anordnade en riksdag i Uppsala för att ställa de som han ansett begått högförräderi till rätta, men han var kluven. Jöran Persson rådde honom att döda sturarna medan Karin Månsdotter bad för att de skulle skonas.²⁶

²⁴ *Erik XIV Prakt Drömmar Mörker*, Herman Lindqvist (2014), sid. 129.

²⁵ Ibid.

²⁶ Svt Öppet arkiv, Hermans historia,

<https://www.oppetarkiv.se/video/1094474/hermans-historia-1995-sasong-4-avsnitt-1-av-5>, (hämtad: 2018-04-29)

Erik hade inte riktigt varit i balans ända sen han kom till Uppsala, vilket märks av i hans dagböcker. Men klimaxet kom innan morgongryningen, 24 maj 1567 då Erik sprang ner till fängelsevalven i Uppsala, föll ner på knä och bad sina fångar om förlåtelse för att sedan försvinna och återvända med drabanter och präst för att döda bland annat Nils Sture, dvs kungens diplomat och Johans kusin - anmärkningsvärt är att det är Erik själv som utdelade första dolkhugget.²⁷ Efter detta rabalder sprang Erik iväg, mumlandes osammanhängande, totalt förvirrad och försvann. Först tre dagar efter händelserna i Uppsala blev Erik, drabbad av total psykisk kollaps, omhändertagen vid Odensala prästgård av bland annat Karin Månsdotter.²⁸

“Hans tjänare sökte alla hit och dit, Och sökte honom med ganska flit, Och ingen kunde honom finne. På fjärde dagen så kom han, uti Onsala prästegård fram, var ifrån all själ och sinne”, skriver krönikören Daniel Hund några decennier senare.²⁹

Man kan följa hans mentala status i hans dagboksanteckningar, där han visar otvetydiga tecken på sinnesförvirring och tvångsföreställningar. Bland annat skriver han att “de” plågade honom med våta lakan, att “de” eggade “livpagerna att plåga mig” och “min hustru att förarga mig med trätor.”³⁰

Många sentida författare inom studier av psykiatrisk sakkunskap skrev och spekulerade kring Eriks mentala hälsa. En av författarna, Viktor Wigert, kom fram till en diagnos 1922 vilket var att Erik led av “ärftlig betingad schizofreni”, vilket även

²⁷ Ibid.

²⁸ *Arvet efter Gustav Vasa*, Lars-Olof Larsson (2005), sid. 98.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid. sid. 102.

innefattar psykisk sjukdom i släkten.³¹ Denna tes låg senare som grund till en annan psykiatrisk studie av Nils Antoni, 1964. Han tar där upp Eriks fall av schizofreni men karaktäriserar honom mer som en “paranoid psykopat”.³²

Alltså, mot bakgrund av detta så kan även denna hypotes ses som rimlig: de många uppgifterna och vittnesbörderna om instabilitet, självmedicinerandet av opium mot “melankoli”, den psykisk-politiska pressen som spädde på sjukligheten, dagböckernas irrationella utsagor, agerandet under Sturemorden med final i flykten till skogs... Sammantaget ett nog så gott underlag för bilden av Erik XIV som en instabil ledare som var psykiskt sjuk.

6. Slutsats och diskussion

I undersökningen ovan har två olika bilder av Erik XIV presenterats. Vilken bild är sann och vilken ger en fördjupad förståelse för monarken? Var han en lysande härskare som spårade ur, eller snarare en instabil ledare som var psykiskt sjuk?

Går man till källorna så finns det fog för bägge bilder, det är relativt lätt att finna belägg för den bild man vill lyfta fram. I fallet med den lysande härskaren som spårade ur känns det inte långsökt att tänka sig att den unge, välutbildade och omvittnat begåvade fursten satte höga mål för sig själv, ville visa sig en värdig arvtagare till fadern och landsfadern Gustav Vasa, präglad av machiavelliska ideal, men sattes under hård press av starka motståndare på både nära och långt håll som kulminerade med de ökända Sturemorden där hans “klara intellekt och förmåga till konsekvent och logiskt tänkande” brast och ledde till ödesdigra konsekvenser och slutet på hans kungabana. Fallet är inte unikt, historien är full av exempel på lysande människor i maktens topp som vid någon tidpunkt och av tydliga orsaker spårar ur. Kända exempel är t.ex. den engelske renässanskungen Henrik VIII som halshög två av sina sex fruar, eller varför inte den erkänt lysande kung Gustav III som nyckfullt startade krig mot Ryssland? Som så mycket som ligger så pass långt bak i tiden kan vi inte säkert veta, men långsökt är denna bild knappast.

Å andra sidan, i fallet med den instabile ledaren som var psykiskt sjuk skulle denna bild förklara mycket av det vi vet om kungen och hans agerande. Det som kallades melankoli då och som botades med starka mediciner såsom opium blir lätt att finna mer moderna förklaringar för: schizofreni, paranoia, psykos, allt vilket dagens metoder bättre hade kunnat behandla. Inte minst det drastiska och oförutsägbara

³¹ *Arvet efter Gustav Vasa*, Lars-Olof Larsson (2005), sid. 103.

³² *Ibid.*

agerandet i samband med Sturemorden blir svårt att tillskriva en logiskt tänkande och stor "matematicus". Inte heller här skulle fallet i så fall vara unikt, det räcker med att se till t.ex. Lenin och Stalin för att inse att historien är full av galna ledare. Men återigen, om detta kan vi inget säkert veta.

Men för att föra ytterligare resonemang så måste här prövas om svaret snarare ligger mellan dessa alternativ - finns det ett tredje alternativ? Till att börja med så skiljer sig dåtidens syn på en bra regent från dagens och mer rättvisande kan man betrakta Erik XIV som en produkt av arv och miljö. Delvis växte han upp med en far som plågades av en stark misstänksamhet mot allt och alla, och lät avrätta mängder av fiender och oppositionella och att han delvis levde i ett samhälle som på ett drastiskt sätt kan ses som mycket mer hänsynslöst och annorlunda än vårt. Att han led av psykiska problem kan man även se tydliga spår av i släkten, då exempelvis deras broder Magnus blev obotligt mentalsjuk i tjugoårsåldern, systern Sofia drabbades så småningom också av "stor hufudsvaghet" och flera av deras kusinbarn blev uppenbart sinnessjuka. Eriks riktigt svåra sjukdomsperiod inträffar efter flera års hård isolering i fängelset, något den känslige mannen inte klarade av, vilket ledde till att han bröt ihop fullständigt.³³ När det gäller miljö så hade Erik också en svaghet som tenderade att tillhöra samtliga regenter, vilket var att han överskattade sina resurser, politiska och militära drömmar var inte realistiska, men det var något som låg i tidsandan. Runt 1567 blir han utarbetad och drabbas av en uppenbar depression, vilket han nämner i sin dagbok. Trots detta lyckades han gradvis bli återställd, återfallen kommer först efter flera års fångenskap och isolering vilket lär ha drivit den rastlösa Erik till vansinne.

Sammanfattningsvis så tror jag att det finns ett korn av sanning i bägge av de här presenterade bilderna, men att Erik XIV varken bör porträtteras upp som antingen det ena eller andra, han var varken en paranoid psykopat eller en kung som hamnade snett, utan snarare en man som pga av arv och miljö både blev något mitt emellan: en lysande och psykiskt instabil regent.

³³ *Erik XIV Prakt Drömmar Mörker*, Herman Lindqvist (2014), sid. 212.

7. Källförteckning

Almgren, H. m.fl. (2002). *Alla tiders historia Maxi*, Malmö: Gleerups utbildning.

Bergström, B. m.fl. (1994). *Alla tiders historia*, 2:a upplagan, Malmö: Gleerups förlag.

Grenholm, G. (redaktör) (1967, 1988). *Den svenska historien, del 4*.

Grenholm, G. (redaktör) (1967, 1994). *Den svenska historien, del 5*.

Larsson, H.A. (1999). *Boken om Sveriges historia*, Stockholm: Forum.

Larsson, L.O. (2005). *Arvet efter Gustav Vasa*, Stockholm: Norstedts.

Larsson, L.O. m.fl. *Nationalencyklopedin*.

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/erik-xiv> (hämtad 2018-05-14)

Lindqvist, H. (2014). *Erik XIV Prakt Drömmar Mörker*, Lettland: Albert Bonniers förlag.

Lindqvist, H. (1995). *Svt Öppet arkiv, Hermans historia*.

<https://www.oppetarkiv.se/video/1094474/hermans-historia-1995-sasong-4-avsnitt-1-av-5>, (hämtad: 2018-04-29)